

Ідентичність та білінгвізм.

Розглядаються особливості формування національної, політичної та культурної ідентичності, пропонується аналіз впливу ідентичностей на формування світоглядних та політичних орієнтацій особи за індивідуального та масового (соціального) білінгвізму.

Ключові слова: мова, білінгвізм, ідентичність

Дослідження явища двомовності впритул наближає науковця до аналізу наслідків формування білінгвізму. Прояв двомовності на рівні культурному та політичному вимагає нових підходів до розуміння згаданого явища та спонукає до пошуку відповіді в царині ідентичності, чи, точніше, низки ідентифікаційних маркерів, що визначають культурно-світоглядні орієнтації, реакції та, врешті, поведінку білінгва в політичному середовищі. Націотворчий процес в Україні яскраво засвідчує кореляцію проблеми становлення української політичної нації з проблемою ідентичностей, що ускладнюється наявністю масового білінгвізму.

Доба незалежності відкрила перед вітчизняними науковцями можливості політично не заангажованого дослідження ідентифікаційних процесів в Україні, зокрема, в дослідженнях Л. Нагорної, О. Картунова, І. Кресіної, Л. Масенко, Ю. Римаренка, М. Рябчука, Л. Шкляра, М. Шульги. Останнім часом вийшла друком низка фундаментальних праць західних дослідників з проблем формування національної ідентичності, зокрема Б. Андерсона, У. Альтерматта, М. Гроха, Е. Сміта. Приділили увагу особливостям згадуваних процесів в Україні Е. Вілсон, О. Гнатюк, А. Каппелер.

В. Євтух пропонує розглядати ідентичність як парасольковий термін, який, з одного боку, використовується самим носієм цієї ідентичності для відтворення розуміння самого себе як складної, особливої істоти, а з іншого, – є

вираженням сприйняття індивідуума іншими. Власне, ідентичність має два аспекти: внутрішній, пов'язаний з самоідентифікацією особи та зовнішній – її ідентифікація іншими. Другий аспект є важливим у плані можливого маніпулювання процесом формування громадської думки стосовно тієї чи іншої ситуації, наприклад, під час парламентських та президентських виборів [1,с.7].

Дослідник визначає наступні класифікації типів ідентичності залежно від поля та критеріїв, що кладуться в основу класифікації: 1) просторово-територіальна ідентичність: співвіднесення з конкретним місцем проживання (локальна), регіоном (регіональна), країною (геополітична), континентом (континентальна), з усім світом (ідентифікація себе як громадянина світу); 2) політико-громадянська: усвідомлення себе громадянином конкретної держави (громадянська), належність до нації – політична нація, нація-держава (національна), належність чи прихильність до політичних структур суспільства (політична); 3) соціокультурна: занесеність у соціальні структури та соціальні відносини (соціальна), співвіднесення себе з тією чи іншою етнічною спільнотою або якісними (етнокультурними) характеристиками, властивими цій спільноті (етнічна); 4) релігійна ідентичність: сповідання відповідної релігії, вірувань [1,с.8].

За аналізом Л. Нагорної, в основу розрізнення етнічної та національної ідентичності слід класти відмінності між етноцентричним і локоцентричним типами світосприймання. Ідентифікація з етносом є в своїй основі культурною, в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. Підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Підґрунтя нації – інституційне, політичне, територіальне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо [2,с.46].

Відповідно до західної моделі національної ідентичності, нації розглядаються як культурні спільноти, члени яких об'єднані, якщо не тісно

згуртовані, спільною історичною пам'яттю, міфами, символами і традиціями [3,с.20]. В. Петровський додає ще один важливий чинник – характер еліт, що владарюють. Необхідним є національний компроміс на рівні тих еліт, принципи світосприйняття яких не співпадають. Саме ця умова – одна з найважливіших під час формування національної держави [4,с.125]. Зрозуміло що за масового білінгвізму надто складно досягти цього компромісу еліт, принаймні в царині культурній, а це, в свою чергу, загрожує стабільності суспільства.

Щодо важливості історичних традицій, Джон Армстронг писав: «З погляду міфосимволічної теорії спільна доля – це той ступінь, до якого той чи інший епізод, байдуже, історичний чи суто міфічний, здатний здійснити вплив, наголошуючи солідарність індивідів супроти чужої сили – тобто посилюючи важливість відчуття кордонів. Отже, ...швидше символічні, аніж матеріальні аспекти спільної долі є вирішальними для ідентичності» [5,с.27]. Відповідно, різна доля мовних спільнот також визначає різні маркери ідентичності, різні символи солідарності, відмінне світосприйняття.

Свідомість індивіда організована за типом ідентифікаційної матриці, що складається з багатьох ідентичностей – загальнолюдської, статевої, вікової, професійної, національної, етнічної, релігійної тощо. Розподілом інформації в ідентифікаційній матриці керує та ідентичність чи група ідентичностей, які домінують у даний момент. Людина усвідомлює себе одночасно членом цілого ряду «ми-груп»; ідентитети мають властивість змінюватися, по-новому осмислюватися. В ідентифікаційному просторі немає нічого сталого, раз і назавжди даного, тут тісно переплітаються емоційні й раціональні компоненти [2,с.4–5].

На такі емоційні компоненти звертає увагу В. Хмелько: формування ідентичності починається з того, як людина народжується, з ландшафту, який її оточує. По-друге, це національна кухня. Третій фактор, який глибший, ніж мова, це так званий «мелос» – тип мелодики. Які пісні людина чує з дитинства, що стає рідною мелодією, ритмікою – це теж формується підсвідомо. По-четверте, система кольорів, оздоблення, орнаменти. Мова ж якраз з'єднує

свідомість з підсвідомістю. І далі починається усвідомлення себе за допомогою мови, що виступає одним з важливих факторів успадкування ідентичності.

У процесі формування ідентичності важливу роль відіграють ціннісні орієнтації, які будуються значною мірою за допомогою мови. В. Хмелько відзначає національно-політичні орієнтації – бажання мати свою незалежну державу, бажання самим впливати на політичні рішення. Цей поділ на «ми» і «вони» дуже важливий. Якщо ви запитаете європейця, продовжує дослідник, то для нього національність – це громадянство, а не етнічна ознака, вони просто інакше не розуміють слово *nationality* [6,с.43–44].

Поняття національної та культурної ідентичності пов'язані з двома іншими – ідентичністю індивіда та культурою колективу (національною культурою). Тожсамість, так називає ідентичність О. Гнатюк, також не є явищем, яке можна описати на підставі вивчення його змісту (складників) та зовнішніх ознак. Виділивши окремі елементи ідентичності й створивши одну, незмінну модель їх функціонування, не тільки не можна було б відобразити складність проблеми, а й довелося б полишити поза увагою істотні риси ідентичності – її динамічний і діалогічний характер.

Поняття національної та культурної ідентичності є частиною ширшого поняття – колективної ідентичності. Оце поняття колективної тожсамості базується на принципі, що індивід засвоює істотні елементи колективної культури, визнаючи їх за власні, ототожнюючись із ними. Так в індивіда виникає чуття належності до спільноти (на засадах подібності). Водночас індивід виробляє в собі чуття окремішності щодо інших національних спільнот (інакшість). Таке конструювання тожсамості має діалогічний характер, який зумовлюють стосунки між індивідом і колективом, а також між певним колективом і іншими колективами. Проте не можливо з'ясувати, що саме визначає належність індивіда до нації – об'єктивні чи суб'єктивні критерії, себто народження («кров»), місце («земля»), мова, культура чи радше національна свідомість індивіда.

Поняття ідентичності постає ще й в історичному аспекті, до того ж у подвійному розумінні. По-перше, колективна тожсамість формується завдяки дискурсові у конкретній історичній ситуації, а за певних обставин зазнає ґрунтовної трансформації. По-друге, пишучи історію, ми пояснюємо минуле, щоб краще зрозуміти теперішнє. Тож спостереження за змінами ідентичності дає змогу краще збагнути не так те, «звідки ми походимо» і «куди прямуємо», за формулою Джонатана Фрідмана, як те, «ким ми стаємо» [7,с.50–51].

Е. Сміт поєднує культурну та національну ідентичності наступним чином: форма культури (ідеологія, мова, міфологія, символізм і свідомість) – що здобула глобальний резонанс, проявляється в нації як типові ідентичності, чие значення та пріоритет зумовлені цією формою культури [3,с.99]. Культурна ідентичність входить у поняття колективної тожсамості, однак є поняттям відмінним від етнічної, релігійної чи суспільної ідентичності; частково вона збігається з кожним із цих понять, але в жодному разі не вповні. Може існувати культурна ідентичність і без чуття національної спільноти. Так стається тоді, коли певну групу людей об'єднують релігія, традиції та мова, але в них нема чуття належності до національної спільноти. Поняття культурної тожсамості не можна також замінити поняттям етнічної тожсамості. Посилаючись на думку Ернеста Гелнера, О. Гнатюк зазначає, що саме це явище – культурна ідентичність без ідентичності національної – властиве аграрним суспільствам (до яких відносилось і українське суспільство – Л.В.). У такому разі існує щонайбільше усвідомлення належності до політичної спільноти, але без її явної акцептації (втім, це етап, який не обов'язково має завершитися формуванням національної ідентичності). Крім того, в членів однієї етнічної спільноти – за однакової культурної ідентичності – можуть бути різні національні ідентичності, найкраще це демонструють факти різних національних ідентичностей у членів однієї родини [7,с.52].

Пов'язуючи суспільство та мову Н. Бардіна зазначає, що мовити про відносини людини та природи або людини з людиною через мову – мовити про суспільство. Це не випадковий історичний збіг, а необхідний зв'язок. Мова

взагалі реалізується в якійсь конкретній мові, в конкретній мовній структурі, невіддільній від конкретного суспільства. Неможливо уявити мову та суспільство одне без одного [8,с.31]. Важливість об'єднавчої сили мови в процесі становлення ідентичності не варто недооцінювати. Б. Андерсон звертає увагу на споконвічність мов, навіть тих, що вважаються сучасними. Ніхто не може назвати дату народження будь-якої з мов. Коріння мов, схоже, сягає глибше від чого-небудь іншого в сучасних суспільствах. Водночас, ніщо емоційніше від мови не пов'язує нас із померлими. По-друге, існує особливий тип одночасної спільності, яку творить лише мова – перш за все в поетичній та пісенній формах, що має особливе символічне значення для формування духовної єдності, наприклад колективне виконання гімну [9,с.181–182].

Мова не може існувати окремо від культури, втім, як і культура окремо від мови. У певному розумінні мова – це, і є все невичерпне розмаїття культури в його вербальній іпостасі. Причому подібна вербальна іпостась культури є не просто однією з істотних форм репрезентації останньої. Вона являє собою мало не найістотнішу форму репрезентації культури, бо цементує культуру, перетворює її в системне, відносно цілісне й однорідне утворення [10,с.52].

Існують сотні різних визначень культури, зауважує Л. Масенко, але всі вони сходяться в тому, що, по-перше, культура – це те, що відрізняє людину від тварини, це характеристика людського суспільства, по-друге, культура не успадковується біологічно, а виховується, і, по-третє, в культурі заковано досвід нації через посередництво національної мови. Мову культури Б. Парахонський визначає як сукупність усіх знакових способів вербальної та невербальної комунікації, що об'єктивують культуру етносу, виявляють її взаємодію з культурами інших етносів [11,с.36]. Отже, неповноцінне функціонування мови веде до неповноцінного функціонування культури.

Зрозуміло, що жодна культура не може розвиватися в ізоляції і для нормального розвитку потребує контактів з іншими культурами. Проте є межа, за якою вплив переходить у поглинання. Саме такий характер – поглинання – з відомих історичних причин мають мовно-культурні стосунки Росії з Україною,

що донедавна прикривались фальшивою фразеологією «взаємодії», «взаємозбагачення» і «гармонійної двомовності». Діалог двох культур можливий тільки за рівних умов, коли кожна сторона зберігає свою інакшість, окремішність, незалежність від іншої [12,с.82–83].

Історія не раз уже доводила, що причиною розпаду того чи того народу є порушення генофонду його культури, системи соціо-нормативних цінностей. Норми й цінності культури формують характер народу в єдиний комплекс, де всі ознаки скоординовано, взаємопов'язано. Коли відсутнє цілісне розуміння свого минулого, коли невиразно поставлена мета на майбутнє, – порушуються адекватність сприйняття нинішнього стану країни і оцінки поточних подій [13,с.77]. Орієнтація та зв'язок з тим етносом, що пропонує кращі можливості є характерною для маргінала, чия самоідентифікація свідомо чи підсвідомо залежить від соціальних та психологічних цінностей життєвої перспективи. М. Шульга розрізняє два якісно відмінних типи подвійної етнічної самосвідомості. Подвійна ідентичність може виступати як єдність, взаємонаповнення цінностями, орієнтирами, нормами двох культур. Але вона ж може породжувати і такий перехідний, класично маргінальний стан, коли людина відмовляється, відштовхується від одних цінностей і норм і ще не в змозі прийти до інших, інтеріоризувати їх.

Дослідник пов'язує ці процеси з свідомою чи несвідомою орієнтацією індивіда, відрізняючи етнічних маргіналів від бікультуралів, що з самого дитинства формуються і живуть в полі впливу двох культур. Двомовність та двокультурність може проходити як глибоке засвоєння двох етнічних культур, так і як напруженість, дискомфорт, внутрішній конфлікт. Чим освіченіша людина, чим більше вона взяла від духовного багатства різних народів, тим складніше їй самовизначитися в етнічному плані [14,с.152–159].

Як правило, «неврози маргінала» виникають у тому разі, якщо цінності двох культур, до яких відчуває свою причетність особа, внаслідок надмірної «етнізації політики» уявляються їй несумісними, такими, що перебувають у стані конфлікту. Саме на такому ґрунті найчастіше виникають парадокси

гіпертрофії ідентичності (або її «втрати»), здатні призводити до взаємовідчуження й конфліктності [2,с.180–181]. Разом з тим, співіснування мов з різним ступенем тривалості культурної традиції в межах єдиного комунікативного ареалу створює екстремальні умови для розвитку автохтонної мови, збільшуючи небезпеку її асиміляції [15,с.68–69].

Поширення двох мов у колективній комунікації зазвичай призводить до мовного конфлікту і має наслідком витіснення тієї мови, яка перебуває у слабшій позиції. На масовому рівні двомовність у країні гармонійною ніколи не буває. Вона є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду держави через міжмовний конфлікт [16,с.71–74].

Отже, як не існує гармонійного білінгвізму, так і тожсамість у двомовному середовищі, залишаючись динамічною, змінюється під впливом соціуму та часу, політичного середовища та державної політики.

Білінгвізм може призводити до подвійної ідентичності, яка, в свою чергу, констатує дві культурні орієнтації індивіда (за індивідуальної двомовності), або дві та більше колективні ідентичності (за масового білінгвізму). У першому випадку це може загрожувати маргінальністю індивіда (пересічний білінгв), або ні (перекладач). Зрозуміло, що аналізовані процеси залежать від рівня освіченості особи, соціального статусу, усвідомлення своєї етнічної та культурної належності.

Масовий білінгвізм констатує існування двох культур, а отже двох світоглядних орієнтацій суспільства, що може загрожувати національно-державній ідентичності, мовній та політичній стабільності.

В межах подвійної ідентичності, через її лабільність, можливі варіанти політичного вибору залежно від домінуючого типу ідентичності суспільства (або його частини) на даний час. Масовий білінгвізм загрожують протилежними орієнтаціями за однакових умов політичного розвитку, чи конкретної політичної ситуації, реакції на зовнішні дії та визначення пріоритетів політики держави.

Панасюк Л.В. Идентичность и билингвизм.

Рассматриваются особенности формирования национальной, политической и культурной идентичности, предлагается анализ влияния идентичностей на формирование мировоззренческих и политических ориентаций личности в условиях индивидуального и массового (социального) двуязычия.

Ключевые слова: язык, билингвизм, идентичность

Panasiuk Leonid Identity and bilingualism.

The author of the article analyses the phenomenon identity and bilingualism, the functioning of the two and more languages in country and society. The author pay attention to societal and political point to form identity of bilingual society.

Key words: language, bilingualism, identity

Список використаних джерел

1. Євтух В. Українські ідентичності та перспективи взаємодії України з європейськими та атлантичними структурами / Володимир Євтух. // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 2(46). – С.5–22.
2. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
3. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; [пер. з англ. П. Таращук]. – Київ: Основи, 1994. – 224 с.
4. Петровский В.В. Этнос и политика на исчезающем постсоветском пространстве: Монография / В.В. Петровский. – Харьков: Золотые страницы, 2005. – 424 с.
5. Реєнт О.П. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії / Олександр Реєнт. – К.: «Генеза», 2006. – 156 с.

6. Хмелько В. Суспільство міксантів / В. Хмелько. // Україна шукає свою ідентичність: Збірник статей. – К.: ВБФ «Поступ», 2004. – С.42–45.
7. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
8. Бардина Н.В. Языковая гармонизация сознания / Н.В. Бардина. – Одесса: Астропринт, 1997. – 271 с.
9. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – друге, перероблене видання. – К.: «Критика», 2001. – 261 с.
10. Лановенко О.П., Швалб Ю.М., Кубеліус О.А. Мовні та соціокультурні чинники консолідації українського суспільства / О.П. Лановенко, Ю.М. Швалб, О.А. Кубеліус. // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Науковий збірник. – К.: НІУРВ, 1998. – С.46–54.
11. Парахонский Б.А. Язык культуры и генезис знания / Б.А. Парахонский; АН УССР, Институт философии. – К.: Наукова думка, 1988. – 212 с.
12. Масенко Л.Т. Мова і політика / Л.Т. Масенко. – К.: Соняшник, 1999. – 100 с.
13. Ткаченко В.М., Реєнт О.П., Головатюк В.М. Україна: проблеми самоорганізації (начерки новітньої доби) / В.М. Ткаченко, О.П. Реєнт, В.М. Головатюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 104 с.
14. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности / Н.А. Шульга. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.
15. Нещименко Г.П. Языковая ситуация в славянских странах: Опыт описания. Анализ концепций / Г.П. Нещименко; Ин-т славяноведения. – М.: Наука, 2003. – 279 с.
16. Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніал. вимір / Л.Т. Масенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.